

Szymon Gąsiorowski

University of Warsaw, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0365-980X>

Antropologia rosyjsko-ukraińskiej wojny w powieściach i komiksach

Anthropology of the Russian-Ukrainian war in novels and comic books

Abstract

War is a phenomenon that has accompanied man since the beginning of time. Therefore, the author undertook to investigate how its description in the cited works published before the full-scale war in Ukraine changed when compared to the works published after the beginning of the full-scale invasion. The author focused on the differences between the novels of two Ukrainian writers, Volodymyr Rafeyenko and Petro Yatsenko, considering that they were published before the full-scale war. This article described how the authors predicted the outbreak of the war on February 24, 2022. In the second part of the article, the author wrote about the stories presented in the comic book collection as those that took place after the start of the full-scale war in Ukraine. This research allowed to draw conclusions that there are supernatural elements in both novels and comic books, and that in both of these works, the Ukrainians are victorious over the enemy, which gives hope for victory in the entire war.

Keywords: war, novels, comic books, anthropology, Volodymyr Rafeyenko, Petro Yatsenko.

Wielka wojna, zwana później I wojną światową, miała być tą, która skończy wszystkie wojny. Szacuje się, że w jej wyniku zginęło ponad 14 milionów ludzi¹. Mimo tak ogromnej liczby strat nie udało się

¹ ARCHIWĄ PAŃSTWOWE, <https://archiwum.leszno.pl/new/art,111,wystawa-i-wojna-swiatowa-1914-1918-w-muzeum-w-gostyniu>, [30.11.2017].

rozwiązać wszystkich problemów, co więcej jej następstwem był wybuch II wojny światowej. Ona z kolei według szacunków pochłonęła od 50 do 78 mln ludzi². Wiele osób również uważało, że była to już ostatnia wojna, która swój początek miała na tzw. starym kontynencie i zgodnie z tym jakże dobrze znanym hasłem „Nigdy więcej wojny” żyliśmy w Europie przez 77 lat. Aż, a może tylko tyle zajęło temu demonowi znalezienie drogi do Europy. Pełnoskalowa wojna rosyjsko-ukraińska rozpoczęta 24.02.2022, przyniosła ze sobą to co zawsze: śmierć, zniszczenie, rozpacz, pożogę oraz wieczny niepokój. Pozwoliła – paradoksalnie – rozwinąć skrzydła pisarzom, malarzom, artystom, dramaturgom, którzy wojnę zobaczyli na własne oczy.

Lecz zanim przejdę do analizy konkretnych utworów, należałoby wyjaśnić, czym jest antropologia wojny oraz jaki jest jej główny cel. Antropologia to, zwięźle mówiąc, nauka o człowieku oraz poszukiwanie zarówno różnic, jak i podobieństw kulturowych. Wydawałoby się więc, że wojna jest czymś zupełnie obcym antropologii, w końcu głównym celem wojny jest zwycięstwo nad przeciwnikiem, które zgodnie z jej założeniami może zostać osiągnięte wyłącznie poprzez agresję i zabijanie „wrogów”. Antropologia zajmuje się badaniem czegoś nieznanego, obcego, co często oznaczało wroga, nieprzyjaciela. I może właśnie tutaj należy szukać pola, na którym antropologia i wojna znalazły wspólny cel. W końcu najlepszym sposobem na pokonanie wroga jest zrozumienie, co jest dla niego ważne, dlaczego tak zaciekle broni swojej ziemi, a więc właśnie zrozumienie jego kultury, zwyczajów oraz jego samego. O takim wykorzystaniu antropologii pisze Michał W. Kowalski w swojej książce *Antropologdy na wojnie. O „brudnej” użyteczności nauk społecznych*. Podtytuł „o brudnej użyteczności nauk” opisuje sytuację, w której znajomość innych kultur jest wykorzystywana do prowadzenia wojen skierowanych właśnie przeciwko nim. Autor opisał różne sytuacje w historii, kiedy to antropologia była wykorzystywana jako narzędzie

² SŁUŻBA WIĘZIENNA, <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/zaklad-karny-w-zarebie-ii-wojna-swiatowa-najwieksza-wojna-swiatowa-w-historii>, [01.09.23].

do prowadzenia skutecznych wojen albo w celu osiągnięcia własnych korzyści. Kowalski w swojej książce zaznacza, że antropologia na przestrzeni dziejów odegrała istotną rolę w większości konfliktów zbrojnych. I nie inaczej jest w przypadku trwającej wojny rosyjsko-ukraińskiej, w której Rosja jako agresor wykorzystuje antropologię w celach propagandowych i do osłabienia ukraińskiej woli walki. Stara się poprzez wykorzystanie historii, kultury, usprawiedliwić swoją zbrojną agresję wobec Ukrainy. Z kolei Ukraina, a dokładniej ukraińscy pisarze, dramaturdzy, reżyserzy, za pomocą różnych narzędzi (filmu, powieści, komiksu) starają się zrozumieć i ostatecznie rozprawić z mitem „wielkiego brata”, pokazać światu wielkość swojego narodu.

Mało kto natomiast pamięta, że wojna dla Ukraińców nie zaczęła się wspomnianego już 24.02.2022 roku, a w roku 2014. Świadczy o tym, między innymi, stworzony przez wybitną pisarkę Oksanę Zabuzko³, zbiór esejów *Planeta Piołun*⁴, w którym autorka wykorzystuje słowo „wojna”, mimo że zbiór swoją polską premierę miał dzień przed rozpoczęciem pełnoskalowej inwazji. Wojna dla Ukraińców rozpoczęła się w 2014 roku od aneksji Krymu oraz walki o Donieck i Ługańsk. Ukraińcy postrzegają tę wojnę w zupełnie inny sposób niż pozostali Europejczycy i dlatego celem tego artykułu jest przeanalizowanie recepcji utworów opublikowanych zarówno przed pełnoskalową wojną w Ukrainie, a więc wydanych do 2022 roku, jak i tych, które ukazały się już w trakcie pełnoskalowej wojny, co pozwoli na spostrzeżenie różnic w rozumieniu tego jakże trudnego i złożonego procesu, jakim jest antropologia wojny oraz sama wojna. Pozwoli również na zrozumienie odmiennych i wspólnych cech literatury wydanej przed i w czasie wojny.

W Polsce swoją premierę miały między innymi dwie powieści: *Najdłuższe Czasy* (2020) Wołodymyra Rafiejenki⁵ oraz *Magnetyzm* (2020) Petra Jacenki⁶. Oba utwory są przykładem prozy postmoder-

³ Oksana Zabuzko – urodzona 19.09.1960 roku, ukraińska pisarka, poetka.

⁴ O. Zabuzko *Planeta Piołun*. Warszawa 2022.

⁵ Wołodymyr Rafiejenko – urodzony w 1969 roku, ukraiński prozaik i poeta.

⁶ Petro Jacenko – urodzony w 1978 roku, ukraiński pisarz i dziennikarz.

nistycznej, występuje w nich wiele nawiązań do wojennej symboliki, pomieszanie naszej rzeczywistości ze zjawiskami nadprzyrodzonymi. Jedną z głównych różnic pomiędzy utworami jest język, w którym zostały napisane – *Najdłuższe Czasy* w języku rosyjskim, natomiast *Magnetyzm* w języku ukraińskim. Mimo to powieść Rafiejenki, jest zaliczana do literatury ukraińskiej ze względu na opowiedzianą w niej historię będącą bezpośrednią wiadomością do świata. I sam pisarz deklarował, że następne powieści będą napisane w języku ukraińskim⁷. Oba utwory poruszają mit Doniecka. Miasta założonego przez walijskiego przedsiębiorcę Johna Hughesa w 1869 roku, co jest postrzegane jako grzech pierworodny tego miasta wobec natury. Zakłóciło to nie tylko naturalny balans, ale również – według mitu – spokój smoka, który w ramach zemsty zażądał ofiar z ludzi. Liczne wypadki, katastrofy w kopalniach są spowodowane właśnie przez chciwość i zbrodnię na występującej tam naturze.

W powieści Jacenki, główna bohaterka Mariczka Gadżet zostaje zmuszona do poświęcenia swojego nowo narodzonego dziecka, natomiast jej mąż okazuje się smakiem. Powieść, wykorzystując główną bohaterkę, opowiada historie setek tysięcy ludzi, którzy zostali zmuszeni z powodu wojny do opuszczenia swojego domu, zostawienia całego dobytku i trafili do obcego, a czasami nawet wrogiego im miasta. Ukazanie wyjazdu głównej bohaterki z Doniecka jest przepowiednią tego, co działo się po wybuchu pełnoskalowej wojny. Rozdzielone rodziny przez wojnę, matki z dziećmi uciekające na zachód, a ojcowie zostający bronić ojczyzny. Przede wszystkim o tym jest powieść Jacenki. O ludziach i miastach w czasie wojny. O tym jak stereotypy niszczą ludzkie relacje, a zdecydowanie uniemożliwiają ich zbudowanie.

Z kolei w powieści Rafiejenki smok swoje leże ma w Kijowie, w którym bohaterzy w celu uratowania swojego miasta Z, wykonują przeróżne zadania, ale również spotykają postacie dobrze znane

⁷ *Suspilne kultura*, <https://suspilne.media/culture/245037-rosijskou-bilse-nicogone-budu-robiti-ne-hocu-mati-zodnogo-stosunku-do-ciei-movi-pismennik-volodimir-rafeenko/>, [31.05.2022].

z historii Ukrainy. U Rafiejenki oprócz głównej linii fabularnej, występują również historie, które mają na celu zbudowanie obrazu wojny. Możemy chociażby przeczytać o pomocy humanitarnej z Rosji, ale zamiast zapasów jedzenia, leków, z ciężarówek wylatują ogromne stonki⁸, które zaczynają zabijać każdego, kto stanie im na drodze. Innym motywem jest nazwa łaźni prowadzonej przez jednego z głównego bohaterów, Litwina Sokratesa Iwanowicza Gredisa. Nazwa łaźni „piąty Rzym” odnosi się do proroctwa mnicha Filoteusza z Pskowa⁹ żyjącego w XVI wieku, zgodnie z którym pierwszym Rzymem było Imperium Rzymskie, drugim Bizancjum. Pierwszy Rzym upadł z powodu zmiany prawdziwej wiary, drugi miał zostać zdradzony. Natomiast trzecim Rzymem miała być Moskwa, a czwartego nigdy nie będzie. Zgodnie z tym prorosyjskim proroctwem przyszłość należy do Rosji. Nazwa łaźni wyśmiewa tę koncepcję, rosyjski nacjonalizm oraz ideologię – w tajemniczych okolicznościach giną w niej agresorzy. Powieść wyśmiewa rosyjski sposób postrzegania świata, poprzez jego hiperbolizację, tworzy własne określenia. Chociażby „watnicy”¹⁰ czyli określenie na ordynarnych zwolenników Putina. Również można przeczytać o „ukropach” czyli zwolennikach Ukrainy i ukraińskich żołnierzy. W powieści występują również nawiązania, poprzez wspomnianie o „czekoladożercach”, do Petra Poroszenki¹¹, który do 2019 roku był właścicielem firmy Roshen. Zarówno jedna, jak i druga strona określa przeciwników faszystami, ale pełni to jedynie funkcje inwektywy.

Powieści *Magnetyzm* Petra Jacenki oraz *Najdłuższe Czasy Wołodymyra* Rafiejenki opisują wojnę, która w momencie ich pisania

⁸ Stonki są nawiązaniem do pejoratywnego określenia „колоради”, w Ukrainie w taki sposób określa się rosyjskich popleczników, którzy noszą na ramieniu wstążkę św. Jerzego, symbolizującą zwycięstwo ZSRR nad nazistowskimi Niemcami. W Ukrainie wstążka jest postrzegana i kojarzona z rosyjską inwazją.

⁹ Filoteusz z Pskowa – rosyjski mnich, uczony, urodzony ok. 1450 roku.

¹⁰ Pikowana kurtka z waty, popularny element ubioru stosowany przez żołnierzy Armii Czerwonej.

¹¹ Petro Ołeksijowycz Poroszenko – ukraiński polityk, przedsiębiorca, prezydent Ukrainy w latach 2014–2019.

miała dopiero nadejść, a obecnie trwa niemal 3 lata. Obaj autorzy przewidzieli, co będzie się działo, zarówno w sferze militarnej, jak i społecznej. Wojna, której doświadcza Ukraina oraz Ukraińcy, nie jest niczym nowym dla osób znających chociażby te utwory. Jest po prostu prognozą świata ogarniętego wojną. Tym bardziej nie ma nic dziwnego w tym, że po wybuchu pełnoskalowej wojny wciąż pojawiają się nowe powieści, książki, utwory, zbiory dotyczące wydarzeń po 24.02.2022 roku, takie jak: *Za Perekopom ye zemlia* Levkovii Anastasii, *Ya peretvoruius... Shchodennyk okupatsii. Vybrani virshi* Volodymyra Vakulenko czy *Tut Buly my* Artura Drona.

Jedną z takich prac zbiorowych jest dzieło wielu ukraińskich ilustratorów, scenarzystów pod tytułem *Peremoha*¹². Jest to zbiór komiksów opowiadających różne historie trwającej wojny rosyjsko-ukraińskiej. Czytelnicy mogą zapoznać się z wieloma opowieściami, między innymi o Duchu Kijowa, czyli rzekomym asie myśliwskim, który latał MiGiem-29 nad Kijowem, broniąc go przed rosyjskim samolotami, o obrońcach Azowstali¹³, pogranicznikach z Wyspy Węży¹⁴ czy też mniej znanymi historiami bohaterskiego oporu, jaki naród ukraiński stawia rosyjskiemu najeźdźcy.

Jeden z pierwszych komiksów nosi nazwę *Przez wieki* i opowiada historię milicji broniącej drogi przed nadjeżdżającymi czołgami nieprzyjaciela, które postanowiły przekroczyć „Żmijowe Wały” (umocnienia obronne o wysokości od 6 do 8 metrów i szerokości od 14 do 16 metrów, znajdujące się na stepach Ukrainy), ale te umocnienia powstrzymały je i czołgi zostały ostrzelane przez artylerię. Z opowiadanej później przez starszego milicjanta historii możemy dowiedzieć się, że wały zostały zbudowane w celu powstrzymywania najazdów koczowniczych plemion. Ich budowa często była przypisywana Włodzimierzowi I Wielkiemu (władca Rusi Kijowskiej, książę

¹² *Peremoha. Zwycięstwo. Wersja ukraińska* Egmont Polska 2022.

¹³ Ukraiński kombinat metalurgiczny, służący za fort w trakcie Bitwy o Mariupol od 24 lutego do 20 maja 2022 roku.

¹⁴ Wyspa na Morzu Czarnym, która została zaatakowana przez wojska Federacji Rosyjskiej 24 lutego 2022 roku.

Nowogrodu, wielki książę kijowski), co miał poświadczyć Bruno z Kwerfurtu (urodzony ok. 974 roku w Kwerfurcie mnich benedyktyński). Natomiast współczesne badania wykazały, że wały zostały zbudowane na długo przed panowaniem Włodzimierza Wielkiego.

Inną opowiedzianą historią jest komiks o pogranicznikach broniących Wyspy Węży, którzy na propozycję rosyjskiego okrętu wojennego „Moskwa”, odpowiedzieli w słynny, choć niecenzuralny, sposób symbolizujący ukraiński opór i bohaterską postawę ukraińskich żołnierzy. Dzięki komiksowi możemy dowiedzieć się, że zgodnie z legendą na wyspie znajdowała się świątynia Achillesa bohatera wojny trojańskiej, a jednym z jej najcenniejszych artefaktów była tarcza Achillesa, którą wykuł Hefajstos. Ostrzał wyspy odsłania pomnik Achillesa z tarczą, dzięki której udaje się obronić wyspę przed atakiem z rosyjskiego okrętu flagowego.

Kolejny utwór opowiada historię „wiedźmy” z Konotopu, która widząc rosyjskiego żołnierza, zwróciła się do niego z pytaniem: Ти, взагалі, знаєш де ти знаходишся? Це Конотоп! Тут кожна друга баба – відьма! (Czy wiesz w ogóle gdzie jesteś? To jest Konotop! Co druga kobieta tutaj jest czarownicą)¹⁵. Historia oparta na faktach, została opatrzona zjawiskami nadprzyrodzonymi. Wiedźma w komiksie naprawdę posiada magiczne zdolności, dzięki którym jest w stanie powstrzymać i stawić opór rosyjskiemu najeźdźcy. Autorzy przygotowali również coś dla najmłodszych odbiorców, na przykład historię o traktorze, który sam przegania rosyjskich najeźdźców z ukraińskiej ziemi. Tak przynajmniej wydaje się małej dziewczynce, która nie dostrzega własnego dziadka za kierownicą maszyny.

Analizując powieści i przytoczone komiksy, można dojść do konkretnych wniosków. Po pierwsze, zarówno w powieściach *Najdłuższe Czasy* i *Magnetyzm*, jak i w zbiorze komiksów *Zwycięstwo* można znaleźć elementy nadprzyrodzone. W powieściach Jacenki i Rafiejenki są to najczęściej zachwiane prawa fizyki czy nadprzyrodzone zdolności głównych bohaterów. Natomiast nowatorstwem w zbiorze

¹⁵ NTA, <https://www.nta.ua/konotopski-zhinky-oryginalno-prognaly-rosiyskyh-okupantiv/>, [03.03.2022].

komiksów są legendarni bohaterowie z czasów starożytnych (tacy jak Achilles, dający swoją tarczę wykutą przez Hefajstosa) stający do obrony przed rosyjskim najeźdźcą. Po drugie we wszystkich utworach Ukraińcy pokonują wroga, dając nadzieję na lepsze jutro, na przyszłość, na możliwość odbudowy Ukrainy i ukraińskiego narodu oraz na zrzucenie rosyjskiego jarzma. Po trzecie twórczość ta daje perspektywę przyszłych badań i po czwarte udowadnia, że antropologia rosyjsko-ukraińskiej wojny wykracza poza kontekst badań antropologicznych, takich jak antropologia pamięci czy antropologia widowisk.

References

- Ahejewa W., *W cieniu imperium. Kulisy ukraińsko-rosyjskiej wojny kulturowej*, Znak Horyzont, 2023.
- Amelina W. i in., *Wojna 2022: eseje, wiersze, dzienniki*, Centrum Mieroszewskiego, 2023.
- Bardiak Ue., *The City Where the War Began*, Kyiv 2021.
- Bartosiaak J., Zychowicz P., *Wojna o Ukrainę. Wojna o świat*, Rebis, 2023.
- Belianskyi P., *Bytys ne mozhna vidstupyty*, Vivat, 2024.
- Dron A., *Tut byly my*, Wydavnytstvo Staroho Leva, 2023.
- Getka J., Darczewska J., *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2022.
- Jeremy B., *Krótką historia wojny*, wydawnictwo Read Me, 2022.
- Kowalski M., *Antropologia na wojnie. Historia i teraźniejszość udziału antropologów w konfliktach wojennych* [w:] „Zeszyty Naukowe”. WSOWL, Wydawnictwo Akademii Wojsk Lądowych imienia generała Tadeusza Kościuszki, 2012, s. 120–132.
- Kowalski M., *Antropologizmy na wojnie. O „brudnej” użyteczności nauk społecznych*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323516149>
- Krasovytskyi A., *Piv roku intelektualnoho sprotyvu. Notatky vydavtsia.*, Folyo, 2022.
- Kuleba D., *Wojna o rzeczywistość. Jak walczyć z dezinformacją, propagandą i fejkami na informacyjnym froncie*, Prześwity, 2023.
- Kukielko – R. K., *O „brudnej” antropologii* [w:] *Kultura Współczesna. Teoria, Interpretacje, Praktyka*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa, 2017, s. 282–285.
- Levkova A., *Za Perekopom ye zemlia*, Laboratoriia, 2023.

- Matusiak A., *Donbas: moja miłość... moje życie, moja śmierć, moje zmartwychwstanie* [w:] *Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną*. Wojnowice–Wrocław, 2020, s. 244–336.
- Peremoha*, Egmont Polska, 2022.
- Pieniążek P., *Opór. Ukraińcy wobec rosyjskiej inwazji*, W.A.B., 2023.
- Sływyski O., Awramczuk A., *Słownik wojny*, Pogranicze, 2023.
- Vakulenko V., *Ya peretvoruius... Shchodennyk okupatsii. Vybrani virshi*, Vivat, 2023.
- Verbych D., *Tochka Nepovernennia*, Nash Format, 2020.
- Yakushev V., *Mobiliziaka*, DIPA, 2022.
- Zabużko O., *Najdłuższa podróż*, Agora, 2023.